

П. О. СЕЛІГЕЙ

Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України
м. Київ, Україна
Електронна пошта: Selihey@nas.gov.ua
<https://orcid.org/0000-0001-9433-0972>

НЕЗДІЙСНЕНІ МОВНІ ПРОГНОЗИ: УРОКИ ДАЄ ІСТОРІЯ

Зовнішня історія різних мов засвідчує непоодинокі спроби спрогнозувати їхнє майбутнє. Час показав: прогнози ці виявлялися як правильними, так і хибними. У статті на матеріалі низки мов проаналізовано, що саме пророкували їм у минулому й що сталося з ними потім.

Наприклад, у XVI–XVII ст. англійську мову сприймали як «відсталу» та «селоцьку», що має поступитися місцем досконалії латині. У середині XX ст. російській мові передірали статус світової мови після перемоги комунізму в усьому світі.

Досить часто хибними виявлялися прогнози про близьку загибель тих мов, що зазнавали лінгвоциду. Ф. Енгельс пророкував зникнення «малих» слов'янських народів та їхніх мов (чехів, словаків, хорватів, словенців). У XVIII ст. шведська адміністрація прогнозувала швидке зникнення «неперспективної» фінської мови.

Іноді не справжувалися й оптимістичні прогнози. Свого часу ніхто не міг передбачити стрімкого занепаду їдишу. Унаслідок нацистського Голокосту й наступної асиміляції євреїв демографічна потужність цієї мови зменшилася в понад 20 разів. Натомість іврит за неповне століття несподівано здолав протилежний шлях: від напівмертвої книжної мови до універсального засобу спілкування в усіх комунікативних сферах.

Передбаченнями про неминучий занепад рясніє історія української мови. Відповідні прогнози давали не лише асимілятори, а й самі українці. Так, у XIX ст. одним з мотивів для укладання граматик і словників стало побоювання, що в майбутньому зробити це буде неможливо, адже мова приречена на забуття. З шовіністичних позицій українську мову сприймали як нежиттєздатну, що слугувало підставою для урядових утисків і заборон. Уявлення про її безперспективність і близьку загибель побутували фактично до кінця XX ст.

Нездійснені прогнози про занепад мов дають підстави сформулювати рекомендацію: навіть якщо мова зазнає лінгвоциду, не варто перейматися песимізмом та опускаючи руки. Практично доцільною й психологічно вирашною є віра в краще майбутнє, позиція «не здаватися за жодних обставин», настанова на безкомпромісну боротьбу за мову.

Інший висновок: у мовознавстві досі не розроблено надійних методів прогнозування. Це істотна прогалина, адже, крім пізнавальної, наука повинна виконувати ще й прогностичну функцію. Завбачення майбутнього мови має стати актуальним завданням сучасної лінгвістики.

Ключові слова: соціолінгвістика, еколінгвістика, мовне прогнозування, лінгвоцид, українська мова, англійська мова, російська мова, чеська мова, фінська мова, їдиш, іврит.

Людині властиво не лише згадувати минуле, а й уявляти майбутнє. Вона завжди чогось очікує, на щось сподівається, про щось мріє. Прагне зазирнути в завтра та післязавтра, намагається передбачити хід подій, спланувати свою життєдіяльність. Якщо картини минулого постають завдяки пам'яті, то завбачення майбутнього — це робота уяви й фантазії. З психологічного та практичного поглядів прогнозування майбутнього такий же природний і потрібний процес, як і відтворення минулого.

Заглибившись у зовнішню історію різних мов, можна виявити непоодинокі свідчення того, як мовознавці, філологи, люди інших професій і занять намагалися передбачити майбутнє цих мов. Причому не лише своїх рідних, а й чужих. Спливали роки, десятиліття, століття й виявлялося, що одні передбачення справджувалися (повністю або частково), інші — виявлялися хибними. Доля мов складалася зовсім не так, як гадалося. Сьогодні, з висоти часу, цікаво проаналізувати ці нездійснені прогнози, порівняти, що саме пророкували мовам і що ставалося з ними насправді. У пропонуваній розвідці спробуємо зробити це на матеріалі української та деяких інших мов з різних сімей. Наскільки відомо, ні у вітчизняній, ні в зарубіжній науковій літературі такого роду дослідження ще не проводилося.

У наш час англійська мова впевнено претендує на статус провідної світової мови. А впродовж XVI–XVII ст. самі англійці сприймали її не інакше, як «сельоцьку», «відсталу», «недосконалу», а отже, й безперспективну. Їм здавалося, що невдовзі вона безслідно зникне, поступившись місцем універсальній, високорозвиненій латині. Деякі відомі в той час учені та письменники (Р. Ешем, В. Елдингтон, Р. Іден, Дж. Пейс) у передмовях до своїх творів перепрошували читача за те, що пишуть не величною латиною, а «варварською» англійською. У 1623 р. видатний англійський філософ Ф. Бекон у листі другові повідомляв: «Мої праці, які я раніше написав і які тепер так добре перекладено латиною, хвалити Бога, увічнено <...> А ці сучасні мови колись обов'язково збанкрутують» [Васон : II, 254]. Поет Е. Воллер у вірші «Про англійську поезію» (1645) закликав: «Поети, що прагнуть безсмертя, повинні закарбовувати свої твори латинською та грецькою мовами. Ми ж пишемо на піску, який поглине морський приплив <...>¹. Хто з тогочасних англійців (і взагалі європейців) міг уявити, що за три-чотири століття всевладна латина відіме не лише як міжнародна, а й взагалі як жива мова? І що її роль виконуватиме «відстала» й «недосконала» англійська?

Визначний американський мовознавець і словникар Ной Вебстер 1789 р. попереджав, що в майбутньому «мова Північної Америки відрізнятиметься від мови Великої Британії так само, як сучасні нідерландська, данська та шведська мови відрізняються від німецької або одна від одної» [цит. за: The Oxford... : 380]. 1877 року цей прогноз повторив засновник англійської фонетичної школи Г. Світ: оскільки в англійському мовленні Великої Британії, США та Австралії розвиваються автономні звукові зміни, за сто років усі три країни говоритимуть взаємно незрозумілими мовами [Sweet : 196]. Обидва вчені, як бачимо, правильно вказали напрям змін, однак прогноз їхній загалом не справдився. Британський, американський та австралійський варіанти англійської мови досі лишаються взаємозрозумілими. Більше того, з огляду на сьогочасний розмах світових комунікацій, американська англійська поси-

¹ У першотворі: «Poets that lasting marble seek / Must carve in Latin or in Greek; / We write in sand, our language grows, / And, like the tide, our work o'erflows».

лено впливає на всі інші різновиди англійської мови, тож не виключено, що надалі вони не розмежовуватимуться, а навпаки, зближуватимуться.

Нинішні погляди на майбуття англійської мови передрікають її остаточне закріплення як головної, ба навіть єдиної мови спілкування між народами світу. Так, Д. Кристал припускає, що після появи певної критичної маси носіїв англійської як другої розпочнеться її стихійне, неконтрольоване поширення всією земною кулею. Причому на її розвиток і нормування вирішальним чином впливатимуть уже не ті, для кого вона рідна, а ті, для кого вивчена. Через 500 років, не виключає вчений, кожен новонароджений буде долучатися до англійської від самих пелюшок. Звідси висновок, що поява всесвітньої мови — унікальне явище, підготовлене всією еволюцією людства, і що англійська стане цією мовою назавжди [Crystal : 190–191].

Сьогодні, ясна річ, неможливо перевірити здійсненність цього прогнозу, хоча з погляду реалій сьогодення він і здається вельми ймовірним. Утім, як показує історія людства, роль засобу міжнародного спілкування в різних регіонах з плином часу переходила від однієї мови до іншої — залежно від політичних, економічних та культурних успіхів їхніх носіїв. Давньокитайська, санскрит, арабська, перська, давньогрецька, латина, іспанська, португальська, французька, німецька — усі ці мови мали свого часу статус мов світового значення. Одні мови частково зберігають його дотепер, другі безповоротно його втратили, треті втратили не тільки цей статус, а й своє існування. Отже, статус світової мови мінливий і непостійний. Немає твердих доказів, що англійська зберігатиме його вічно.

У зв'язку з цим доречно навести прогнози, що їх давали майбутньому російській мові в середині ХХ ст. Сьогодні вони, крім посмішки, нічого не викликають. Скажімо, письменник О. М. Толстой 1934 р. закликав: «Російська мова повинна стати світовою мовою. Настане час (і він не за горами), — російську мову почнуть вивчати на всіх меридіанах земної кулі» [Толстой : Х, 220]. Такого роду передбачення засвідчували претензії на мовно-культурне місіонерство, якусь всесвітньо-історичну роль: «Російська мова, підносячи культурний рівень інших мов, стаючи для них центром тяжіння, створює умови, які скорочують у майбутньому шлях до єдиної мови всього людства» [Виноградов : 163]. Нагадаємо: одним із зовнішньополітичних завдань радянської влади було роздмухати «пожежу світової пролетарської революції». З очікуваною перемогою чи то соціалізму, чи то комунізму в усьому світі прямо пов'язували світовий статус російської мови. Партійний публіцист Д. І. Заславський так зображав послідовну зміну світових мов: «Латина була мовою античного світу й раннього середньовіччя. Французька мова була мовою панівного класу феодальної епохи. Вона тривалий час зберігалася разом з феодальними традиціями та навичками в середовищі міжнародної дипломатії. Англійська мова стала світовою мовою капіталізму. Заглядаючи <...> в майбутнє, ми бачимо російську мову як світову мову соціалізму» [Заславський : 3]. Нарешті, можемо згадати «прогноз» М. С. Хрущова, який він зробив у Мінську в січні 1959 р., не зрозумівши виступ білоруською мовою: «Чим скоріше ми всі заговоримо російською, тим швидше збудуємо комунізм» [цит. за: Коряков : 39].

Ми стали свідками того, як ідея комунізму зазнала краху, а табір соцкраїн безславно розпався. Пішли прахом і мрії про світову роль російської мови, хоч вона досі зберігає позиції в окремих країнах колишнього СРСР. Та значно частіше хибними виявлялися прогнози не про всесвітнє поширення, а

про близьку загибель тих мов, які опинилися в несприятливому становищі й зазнавали посиленого лінгвоциду.

У середині XIX ст. Ф. Енгельс переконано прогнозував зникнення «малих» слов'янських народів та їхніх мов. До життєздатних слов'ян класик відносив лише росіян і поляків, а іншим слов'янам (чехам, словакам, хорватам, словенцям) категорично відмовляв у майбутньому. Вони, мовляв, ще на найнижчому ступені цивілізації підпали під чужоземну владу, а тому не виробили здатності розвиватися самостійно. Чехам Ф. Енгельс пророкував невідворотне поніменчення: «Умираюча чеська національність — умираюча, коли судити з усіх відомих в історії останніх чотирьох століть фактів, — у 1848 р. зробила останнє зусилля повернути собі свою колишню життєздатність, і крах цієї спроби повинен, незалежно від усіх революційних міркувань, довести, що Богемія може надалі існувати тільки як складова частина Німеччини, навіть якщо б частина її жителів на протязі кількох століть все ще говорила не німецькою мовою» [Енгельс : 52].

У ті часи такий шовіністичний прогноз не викликав подиву, адже насильницьке поніменчення чехів тривало повним ходом. Власне, трагічні наслідки асиміляції в усій повноті оприявнилися ще раніше, у другій половині XVIII ст. Чеська літературна мова потерпала від обмеження суспільних функцій, звуження соціальної бази, неусталеності та некодифікованості норм, що проявлялося, зокрема, й у масовому, неконтрольованому проникненні германізмів. У результаті вона виявилася нездатною задовольняти всі комунікативні потреби своїх носіїв. На кінець XVIII ст. її було майже повністю витіснено з державно-політичного та культурного життя. З 1774 р. її не викладали у школах. Міста розмовляли німецькою, а чеська лунала хіба що в глухих селах. Не лише Ф. Енгельсові, а й деяким діячам чеського національного відродження ситуація здавалася безнадійною. Так, Ф. М. Пельцл із сумом констатував: імовірно, в майбутньому чехи опиняться в такому становищі, коли всі «говоритимуть виключно німецькою, а від слов'янської мови не залишиться нічого, крім назв міст, сіл і річок» [цит. за: Коці : 90].

Попри це екстраполяція Ф. Енгельса виявилася помилковою. Національне відродження поплутало прогнозистові всі карти. Чехи не тільки не дали сусідам поглинути себе, а, навпаки, розпочали (ще на етапі бездержавності) утвердження та нормалізацію літературної мови, успішно позбуваючись наслідків німецького впливу. З розпадом Австро-Угорської імперії (1918 р.) вони утворили власну державу, чим довели свою національну життєздатність. Сьогодні «вмираюча чеська національність» — самодостатня європейська нація, що послуговується всебічно розвиненою, комунікативно потужною літературною мовою.

Справдився прогноз не Ф. Енгельса, а Й. Юнгмана — одного з провідних чеських будителів. Попри труднощі він бачив світло в кінці тунелю, не втрачав віри в майбуття рідної мови та культури, надихав цією вірою сучасників: «Дайте чехам усе, що вони потребують, і я певен, за 20 років у літературі своїй вони творитимуть дива. Натомість ті 50 років, за які добродійник нашої нації обіцяв, що вся Богемія поніменчиться, уже спливли, і чим далі, тим більше видно, що він помилився» [Jungmann : 53].

Від кінця XIII ст. фінський народ перебував під ярмом шведської корони й фінська мова не мала можливостей для повноцінного розвитку. Асиміляція особливо посилилась із середини XVII ст. Шведську мову насаджували як офіційну, нею викладали в школах та університетах, уся суспільна верхівка

(чиновництво, дворянство, духівництво) була шведськомовною. Фінська побувала переважно на селі, нею велися хіба що богослужіння. У XVIII ст. шведська адміністрація і шведська наука констатували безперспективність фінської мови та спрогнозували її швидке зникнення. Для потреб філології пропонувалося зберегти кілька фінськомовних повітів десь біля полярного кола, на кордоні з Лапландією — такий собі музей просто неба [Мова і мовознавство... : 9].

Після того як 1809 р. Фінляндія з-під влади Швеції перейшла під владу Росії, царський уряд дещо лібералізував мовну політику. Зроблено це було не стільки для розвою фінської мови, скільки для того, щоб чимшвидше витіснити з обігу шведську й узагалі послабити шведські впливи. Російські колонізатори пішли на це, бо теж не вірили, що «фінська мова зможе коли-небудь дорости до рівня державної» [Мейнандер : 105]. Власне, і сама фінська інтелігенція у своїй більшості не плекала надій, що рідна мова зможе колись виконувати всі суспільні функції. Думку про перспективу надати їй офіційного статусу вона вважала надто сміливою і нереалістичною [Хяккінен, Цеттерберг : 42]. Показово, що майже всі усні та друковані заклики до відродження фінської мови спочатку робилися шведською. Не в останню чергу тому, що більшість захисників фінської не володіли нею на належному рівні.

Починаючи з 1860-х років, завдяки національному рухові фінська мова поступово набирала престижу і впевнено витискала шведську з усіх сфер громадського життя. На початку XX ст. фінська була вже мовою більшості. Нині вона виконує весь обсяг суспільних функцій і є однією з офіційних мов Європейського Союзу. Похмурі прогнози щодо її приреченості не справдилися.

Утім, мовна історія людства знає приклади, коли не справджувалися й оптимістичні прогнози. Це стається тоді, коли мова несподівано гине внаслідок дії якихось форс-мажорних обставин (війна, геноцид, природні катаклізми). Так, свого часу навряд чи хтось міг передбачити стрімкий, несподіваний занепад їдишу — мови євреїв Центральної та Східної Європи (ашкеназів).

На початку XX ст. їдишем розмовляли 11–12 млн євреїв (із загальної кількості 17 млн). Центральний ареал — Польща, Литва, Латвія, Словаччина, Білорусь, Україна, Румунія. Справжнього розквіту їдиш досяг у період між двома світовими війнами: з містечкової говірки він перетворився на розвинену, багатофункціональну мову, переважаючи в усіх сферах єврейського життя, крім релігійної². В УНР їдиш фактично був однією з державних мов (ним перекладали універсали та інші документи). До кінця 1930-х рр. Київ лишився потужним осередком їдишської культури. Тут активно розвивалася художня література, виходили газети, журнали, працювали видавництва, театри, професійні та районні клуби, дитячі садки, школи, технікуми, спеціалізовані факультети у вишах, Інститут єврейської пролетарської культури при Академії наук тощо. У ті часи радянська влада заохочувала розвиток мови та культури їдиш, і це вселяло великі надії.

Трагічний злам стався в роки Другої світової війни. Із шести мільйонів євреїв, винищених під час Голокосту, близько 85 % були носіями їдишу [Birnbau : 3]. Упродовж повоєнних десятиліть у СРСР та інших країнах Європи євреї зазнали швидкої асиміляції, перейшовши на мови тих народів, серед яких жили. У результаті вжиток їдишу різко скоротився. По суті,

² Її за традицією обслуговував іврит.

мова повністю втратила свій ареал і нині має обмежене коло носіїв похилого віку, розпорошених різними країнами. Їх число довідково джерела оцінюють у 1,5 млн. Проте оцінка ця викликає сумнів. Більш реалістична — 0,5 млн [Рибалкін : 608]. Розділ Вікіпедії мовою їдиш налічує натепер 15 тис. статей. Така кількість співвідносна з кількістю статей у розділах шотландською (гельською) мовою (100 тис. носіїв) та верхньолужицькою мовою (20 тис. носіїв). Отже, за цим критерієм число активних носіїв їдишу може бути значно меншим, ніж півмільйона. Як бачимо, за неповне століття демографічна потужність їдишу скоротилася в 22–24 рази. Результат абсолютно непрогнозований!

Так само непрогнозованою виявилася доля іншої єврейської мови — іврити. Якщо їдиш упродовж ХХ ст. катастрофічно занепав, то іврит за цей час неочікувано здолав протилежний шлях: від напівмертвої книжної мови до мови цілковито живої та універсальної.

До кінця III ст. н. е. давньоєврейська мова вийшла з ужитку як розмовна, залишившись переважно у сфері богослужінь і духовної літератури. Сімнадцять століть перебувала вона в приспаному, «законсервованому» стані. Івритом молилися, писали й читали книжки, але він не був мовою повсякденного спілкування. Жодна людина у світі не розмовляла івритом³. Відродити його як повноцінну усно-розмовну мову спало на думку філологу Е. Бен-Єгуді на хвилі зародження ідеології сіонізму. У 1881 р. він переїхав у Палестину, де заходився наполегливо пропагувати іврит як осучаснену версію давньоєврейської мови. Спочатку ця його діяльність викликала скепсис, насмішки, лишала враження якогось дивацтва. Через свою фанатичну впертість він навіть самим євреям здавався людиною, близькою до божевілья [Ткаченко : 128]. Оповідать, що коли він одного разу заговорив до письменника й сіоніста М. Л. Лілієнблюма івритом, той невдоволено відказав: «Не клей дурня, розмовляй по-людськи!» [Шепс, Недава : 162]. Ідею звести сакральну мову до побутового рівня юдейські ортодокси сприйняли не інакше, як блюзнірство. Їм навіть удалося звинуватити Е. Бен-Єгуду в підбурюванні до заволоду й засудити до річного ув'язнення.

Як безнадійного, відірваного від життя мрійника часом сприймали й іншого борця за іврит — В. Є. Жаботинського (уродженця України). На початку ХХ ст. він об'їздив єврейські поселення Російської імперії, виступав з промовами, у яких пропагував ідеї сіонізму й закликав одноплемінників розмовляти івритом. «У кожному місті й містечку, — згадував він, — сіоністи гаряче аплодували мені, а тоді підходили й голосом дорослої людини, яка звертається до пустунчика, казали: фантазія...» [Шепс, Недава : 164]. Навіть Т. Герцль, один з провідних ідеологів сіонізму, скептично оцінював перспективи іврити як мови майбутньої єврейської держави: «Хто з нас знає іврит настільки, щоб замовити ним залізничний квиток?» [Herzl : 82].

І все ж із першими успіхами відродження скепсис почав поступово спадати. Навіть ті євреї, котрі не бажали розмовляти івритом, живучи поряд з його носіями, мимоволі почали перейматися їхньою вірою та розумінням важливості цієї справи. Два чинники полегшували процес. Єврейські чоловіки, які за традицією здобували в дитинстві початки релігійної освіти,

³ Щоправда, за часів Середньовіччя євреї могли послуговуватися усним івритом як криптолектом або як мовою спілкування між представниками різних єврейських діаспор.

знали головні молитви, а дехто міг читати Тору в першотворі. У системі єврейських національних святощів іврит посідав одне з чільних місць. І якщо до відроджуваних мов інших народів зазвичай ставилися як до «низьких», «вulgарних», «мужицьких», то іврит, навпаки, сприймався як висока мова духовно-релігійної аристократії. Цей історично зумовлений престиж неабияк посприяв його відновленню.

Згодом зусилля ентузіастів були підкріплені державною політикою. У 1923 р. іврит стає офіційною мовою Палестини (поряд з англійською та арабською), а з 1948 р. — державною мовою Ізраїлю (власне, відродження івриту було однією з ключових передумов створення цієї держави). За право здобути цей статус іврит витримав жорстку конкуренцію з їдишем і ладіно, поширених у родинах репатріантів. Пізніше був період, коли за розмови їдишем переслідували, а до повсякденного спілкування державною мовою заохочували в «добровільно-примусовому» порядку. Зрештою іврит остаточно витіснив інші мови й став основною мовою ізраїльських євреїв.

Нині івритом розмовляє близько 9 млн осіб, з них для понад 5 млн він є першою мовою. За неповне століття із суто літургійної, книжної, напівмертвої мови іврит перетворився на гнучкий, динамічний засіб спілкування в усіх комунікативних сферах сучасної держави. Він став мовою, якою, за словами В. Ханіна, не лише моляться і пишуть класичні праці, а й викладають ядерну фізику, віддають команди в армії, розповідають анекдоти, лаються із сусідами, і, в разі потреби, посилають неприємну людину подалі [Ханін].

Мова забута й незабутня, похована й вічно жива — так писав про іврит В. Жаботинський. Доти в історії оживлення мертвих мов ніколи ще не траплялося, а тому вважалось неймовірним. Успішне відродження івриту стало взірцем цілеспрямованого, масштабного впливу на мову з відновленням її в усьому спектрі комунікативних функцій. Хто б міг повірити, що мову можна повернути до життя, та ще й за такий короткий термін? Поновлення івриту — безпрецедентний мовний феномен. Ясна річ, спрогнозувати щось подібне наприкінці XIX ст. було абсолютно неможливо. Зате сьогодні цей успіх окриляє надією тих, хто прагне відродити свої етнічні мови.

Похмурими передбаченнями про безперспективність, швидке забуття й остаточний вихід з ужитку рясно всіяна історія української мови. Причому прогнози ці лунали з вуст не лише іноземців, колонізаторів, асиміляторів, а й самих носіїв мови. Прогнозів було стільки, що їх можна зібрати в окремі хрестоматії. Ми ж обмежимося лише деякими характерними прикладами.

Власне, ще наприкінці XVI ст. проповідник і єзуїт П. Скарга (один з ініціаторів Берестейської унії) прорікав, що слов'яноруська мова, якою пишуть православні, не може стати культурною і не має майбуття. Мовляв, її виражальні можливості на тлі величної латини більш ніж скромні. «Ще не було, — кепкував П. Скарга, — на світі академії, де б філософія, богослів'я, логіка та інші вільні науки викладали слов'янською. З такою мовою неможливо стати вченим. Та й що це за мова, коли тепер ніхто не може втями-ти написаного нею? Немає нею ні граматики, ні риторики й бути не може» [цит. за: Костомаров : 124]. Слов'яноруська мова — ось причина темноти й невігластва руського народу, твердив католицький полеміст. Прикметно, що філологічно-просвітницька діяльність Л. Зизанія, М. Смотрицького, інших граматистів наступних десятиліть стала переконливою відповіддю на закиди П. Скарги.

У ХІХ ст. одним з мотивів для укладання граматики і словників української мови стало побоювання, що в майбутньому зробити це буде вже неможливо: мова приречена на загибель, тож треба поспішати зафіксувати для нащадків її риси. Так, О. П. Павловський, автор першої друкованої граматики розмовної української мови (1805; опубл. 1818), оцінив її в передмові як «исчезающее наречие» [Павловский : II], «ни мертвый, ни живой язык» [Павловский : IV]. 1828 року П. П. Гулак-Артемівський у листі до знайомого розповідає про намір укласти малоруський словник, адже наближається той час, коли «мова стече у могутній потік величного, панівного великоруського слова, і не залишить, напевно, по собі навіть темних слідів свого існування». Заради цього поет ладен навіть відмовитися від честолюбних амбіцій і податися в глушину «ловити останні звуки чимдалі вмираючої рідної мови» [Гулак-Артемівський : 125]. 1888 року вчений і громадський діяч В. П. Науменко подав на розгляд петербурзької цензури «Нарис граматики малоруської мови» («Опыт грамматики малороссийского языка»). Цензор повернув рукопис, навіть не прочитавши, з присудом: «Малоруська мова, на нашу думку, не повинна існувати, то як же ми можемо допустити до друку граматику такої мови?» [цит. за: Панкова : 94]. Утім, авторові вдалося перехитрити невсипушу цензуру: наступного року граматика вийшла в Києві під назвою «Огляд фонетичних особливостей малоруського мовлення» («Обзор фонетических особенностей малорусской речи»).

Тогочасні поети-романтики теж не бачили для української мови великих перспектив. 1829 р. Л. Боровиковський у передмові до публікації своєї балади «Маруся» перепрошує читача за можливу «недоладність» твору, написаного «напівзабутих наріччям моєї батьківщини» [Українські поети... : 507]. Лейтмотив поезії А. Метлинського — близька загибель мови, що своїм високим трагізмом дорівнює настанню вселенської німоти:

Грім напусти на нас, Боже, спали нас в пожарі,
Бо і в мені, і в бандурі вже глас замирає!
Вже не гримітиме, вже не горітиме, як в хмарі,
Пісня в народі, бо вже наша мова конає!

[Українські поети... : 134].

У передмові до збірки, у якій уміщено цей вірш, А. Метлинський пише про красу, мелодійність, глибоку виразність і питомість української мови, проте з боєм визнає, що вона «тліє в могилі презирливої неуваги» [цит. за: Історія... : 141], «з дня на день забувається й замовкає — і настане час — забудеться й замовкне». А далі гірко пророкує: «І слова її тільки, можливо, у журливих піснях долинуть до нащадків... і слова її знайдуть нащадки в темних для себе місцях літопису, почудуються цим рідним незнайомцям, назвуть їх недоглядом переписувача — і виправлять» [цит. за: Історія... : 138]. Щоправда, не виключає при цьому й сприятливого розвитку подій: «Та може бути й те, що в добу зневаження південноруської мови любов до неї прокинеться. Хто ж збере, як добрий син, прах батьків своїх, зникаючі останки українського слова? Вони розсіяні від Вісли до Кубані» [цит. за: Історія... : 138].

Згадки про «застарілу малоруську мову», якою тепер уже мало хто розмовляє, знаходимо в передмовах до збірників українських народних пісень, що їх уклали М. А. Цертелєв (1818) та П. Я. Лукашевич (1836). Безперспек-

тивною мовою для хатнього вжитку та «літературних розваг» здавалась українська мова й фольклористові М. Закревському. У передмові до збірника «Старосвітський бандуриста» (1860–1861) він твердив: «Наріччя малоруське, або українське, не може вдовольнити потреб нинішніх понять і нинішньої освіти. Не вживане в колі людей освічених, воно ніколи не піднесеться до рівня мови виробленої, ушляхетненої класичною літературою <...> Малороси ніколи не домагалися окремої літератури, як це слово розуміють освічені нації. Метою творів цим наріччям є забава <...>» [Закревский : I–II].

Власне, і сам І. П. Котляревський створював «Енеїду» суто як любитель, маючи на меті просто розважити самого себе та близьке коло своїх друзів. Попервах він не дуже вірив, що перелицьовану українською мовою Вергілієву поему сприйматимуть як вартісний, повноцінний літературний твір, а тому й не збирався її видавати. Як відомо, його «Енеїда» кілька років ходила в списках, друком вийшла без дозволу й відома автора (у 1798 р.). І лише за одинадцять років після цього «піратського» видання, коли І. П. Котляревський переконався в безперечному читацькому успіхові поеми, на який заледве розраховував, він зважився опублікувати її авторизовану версію [Гудзій : 343–344]. Отже, основоположником нової української літератури та літературної мови І. П. Котляревський став завдяки своєму великому талантові, але, по суті, волею випадку.

Навіть прихильні до української мови діячі, які вірили в її життєздатність і писали нею, сумнівалися в можливостях її всебічного використання. М. І. Костомаров відзначав, що «російська мова в малоруському краї, лишаяючись мовою врядування, законодавства та високої культури, завжди заохочуватиме народ засвоїти її задля своєї практичної користі». І якщо ж поряд з нею розвиватиметься література українською мовою, то вона, «принносячи свою місцеву користь, без шкоди російській літературі існуватиме для хатнього вжитку <...>» [Костомаров : 336]. Разом з тим історик обстоював необхідність освіти рідною мовою, бо це «найзручніша й найлегша форма передачі й вираження думок», закликав перекладати українською наукові книжки. Проте обирати їх слід мудро: «Смішно було б, коли б хтось переклав південноруською мовою “Космос” Гумбольдта або “Римську історію” Моммзена: для такого роду творів ще не настав час» [Костомаров : 310].

Проте наступний розвій наукового книговидання українською мовою швидко спростував це передбачення М. І. Костомарова. Упродовж другої половини XIX ст. попри несприятливі умови наукові та науково-популярні праці українською мовою створювали П. О. Куліш, І. С. Нечуй-Левицький, М. П. Драгоманов, І. Г. Верхратський, С. А. Подолинський, І. Я. Франко, М. С. Грушевський та ін. Ділом вони довели придатність української мови для цілей науки. Звичайно, першопрохідці мусили долати перешкоди, пов'язані з браком не лише термінології, а й традиції вжитку української мови в науковій царині. Утім, труднощі було успішно подолано. Із 1890-х рр. українську термінологію цілеспрямовано виробляло Наукове товариство імені Шевченка у Львові. І хоч книжки, що їх назвав М. І. Костомаров, так і не було перекладено, від середини 1870-х рр., ще за життя історика, почали з'являтися переклади інших наукових праць, зокрема й самого М. І. Костомарова (у виконанні О. Г. Барвінського).

Інша видатна постать української науки XIX ст. О. О. Потебня, за спогадами Д. М. Овсянико-Куликовського, досконало володів українською мовою, знав і любив Україну, проте ставився до свого народу вельми критич-

но, його національну дієздатність уважав замалою, а майбутнє рідної мови оцінював песимістично. У розмові про перспективи українства видатний філолог зауважив, що в добу з кінця XVIII ст. до першої половини XIX ст. українці згаяли сприятливий момент: «Якби тоді малоруське суспільство виявило хоч децицію тієї національної ініціативи та енергії, яку виявили, наприклад, чехи та серби, то українство до 80-х років зміцніло б настільки, що жодні заборони вже не могли б спинити його дальшого розвитку» [Овсяннико-Куликовський : 480]. Проте українство, на його думку, виявилось не на висоті свого завдання й тепер дійшло до того, що на ньому вже можна ставити хрест. Сили народні занепали й захиріли, тож нині мовно-національне відродження неможливе. На заперечення Д. М. Овсяннико-Куликовського, що народність, хай там як, досі існує, мова в народних масах не вимерла, література попри заборони розвивається, та й могутня постать Шевченка доводить життєвість української нації, О. О. Потебня відповів реплікою, вимовленою «тоном, у якому чулися й ноти національної скорботи, і гіркою сарказму: “Шевченко! Життєвість нації! Етнографічний матеріал, а не нація!”» [Овсяннико-Куликовський : 480].

На першу половину XIX ст. припадає становлення ідеології панслов'янства. У своєму первісному задумі вона утверджувала необхідність національного визволення та відродження слов'янських народів, їх тісної взаємодії на основі етнічної та духовної спільності. В Україні панслов'янські ідеї проповідувало Кирило-Мефодіївське братство, обстоюючи створення федерації слов'янських народів на засадах рівноправ'я та вільного розвитку кожного з них. Натомість у Росії панслов'янство від самого початку перетворився на ідеологічне підґрунтя монархічної федерації, у якій повинні були об'єднатися всі слов'яни під орудою Російської імперії (їй приписувалася роль «рятівниці слов'янства»). Прогресивна ідея зближення та тіснішої співпраці слов'янських народів підмінялась ідеєю їх приєднання до Росії, що мало утвердити гегемонію російської мови та культури, а у віддаленій перспективі — призвести до остаточного поросійщення всіх слов'ян. По суті, панслов'янство набув у Росії вигляду панросіянізму.

У світлі цих ідей тогочасна російська інтелігенція будує прогнози про майбутнє слов'ян та їхніх мов, зокрема й української. Їх відгомін бачимо, наприклад, у відомих рядках О. С. Пушкіна з вірша «Наклепникам Росії», де питання поставлене руба: «Чи річечки слов'ян зіллються в руськім морі, / Чи висохне воно» [Пушкін : 87]. М. В. Гоголь у приватній розмові запевняв, що українцям «треба писати російською, треба прагнути до підтримки та зміцнення однієї, панівної мови для всіх рідних нам племен. Домінантою для росіян, чехів, українців і сербів повинна бути єдина святиня — мова Пушкіна <...>» [Гоголь... : 303]. При цьому автор «Тараса Бульби» скептично поставився до того, що його «земляк-малорос» Т. Г. Шевченко віршує українською, хоч і визнав за ним неабияке обдарування: «Його згубили наші розумаки, наштовхнувши на твори, чужі його справжньому таланту» [Гоголь... : 303].

Таким самим скепсисом просякнуті оцінки, що їх давав українській словесності В. Г. Белінський. Відколи українське дворянство, твердив він, перейшло на російську мову, а чиста українська лишилася переважно в книжках, «ми маємо повне право сказати, що тепер уже немає малоруської мови, а є обласне малоруське наріччя» [Белінський : V, 177]. Через це й прагнення творити серйозну літературу українською не має майбутнього: «Літературною

мовою малоросіян, — заявляв він, — повинна бути мова їхнього освіченого товариства — мова російська. Якщо в Малоросії й може з'явитися великий поет, то не інакше як за умови, щоб він був російським поетом, сином Росії» [Белинский : V, 330]. Як доказ критик наводив постать М. В. Гоголя, який, «палко люблячи Малоросію, усе-таки писати почав російською, а не малоруською» [Белинский : V, 177], а також постать І. П. Котляревського: він «як розумний і талановитий малоросіянин» нібито зрозумів, що «малоросійським, як і будь-яким іншим окремих наріччям, тільки те й можливо писати, що пародії та простонародні казки й повісті» [Белинский : VIII, 107].

Як бачимо, слов'янські мови в тодішній Росії сприймалися або як неперспективні, або взагалі як вигадані, химерні. Справжню художню літературу можна творити тільки російською і саме вона повинна стати спільною літературною мовою слов'ян. Утім, дальший культурний розвій слов'янства показав, що і О. С. Пушкін, і М. В. Гоголь, і В. Г. Белінський виявилися поганими пророками. На помилкове передбачення одного з них прямо вказав в одному із сонетів (1914 р.) видатний словацький поет П. Орсаг Гвездослав:

Ти помилився, Пушкіне великий,
в роздратуванні мовивши сліпим,
що в руськیم морі злитися одним
повинні всі слов'янські наші ріки,
а коли ні, то висохнуть навіки.
Сама природа поглядам твоїм
перечить, барвам даючи земним
дорогу вільну, шлях многоязикий.

<...>

Річки, що з духу людського постали,
у течії не вмістяться одній

[Гвездослав : 250].

Навіть деякі філологи, які професійно досліджували слов'янські мови, заперечували самостійність і перспективи української мови. Так, професор Київського університету Т. Д. Флоринський видав курс лекцій, де докладно, зі знанням справи проаналізував історію, звукові й граматичні риси західно- та південнослов'янських мов (зокрема й таких, як полабська, кашубська, лужицькі). Натомість українській мові професор присвятив трактат «Малоруська мова та “українсько-руський” літературний сепаратизм» (1900), де в шовіністичному дусі «доводив» її безперспективність. Мовляв, усі зусилля українців з розбудови літературної мови необґрунтовані, протиприродні й абсолютно марні: «Процес створення особливої “українсько-руської” культурної мови <...> відзначається штучністю й позбавлений життєвості» [Флоринский : 66]. «Малоросам» автор пропонує єдиний порятунок — літературне єднання на основі добре опрацьованої, багатой російської мови. Ще один цікавий з погляду сьогодення прогноз Т. Д. Флоринського: «Але ж не можна серйозно плекати надій на те, що в близькому чи далекому майбутньому вся Малоросія користуватиметься в школах, адміністраціях, судах, у громадському житті тією новоутвореною мовою, над виробленням якої тепер працює купка львівських учених і публіцистів, що цією мовою читатимуть лекції з усіх галузей знання в університетах та інших вищих навчальних закладах Києва, Харкова та Одеси і що нею, а не спільноросійською мовою друкуватимуть у київських друкарнях наукові книжки з медицини,

математики, природознавства та філології» [Флоринский : 90]. Як бачимо, мовний прогноз професора справдився з точністю до навпаки ⁴.

Інший київський професор, І. О. Сікорський, знайшов «психологічне обґрунтування», чому українська мова приречена на забуття. Виявляється, вона не тільки генетично близька до російської, а й тотожна їй за духом, має ту саму психологію. Ось чому маси українців, глибоко усвідомивши цей факт, безвідмовно долучилися «до справи оброблення та створення спільноруської літературної мови протягом XVIII–XIX століть» [Сикорский : 50]. І взагалі, побутування двох паралельних мов, уважає професор, — розкіш, яку природа зазвичай не допускає. Він сумнівається, що українська мова залишиться засобом спілкування мільйонів: «Імовірно, не тільки інтелігенція України, а й публіка з невисокою грамотністю поступово, а може, й швидко перейде до користування спільною літературною мовою, як це завжди робилося народами й племенами, як показує історія людства. Це закон етнічної психології, який і для південнорусів рано чи пізно ввійде у свої права; початок цього повороту вже виразно окреслився» [Сикорский : 50]. Абсолютизуючи мовно-національну асиміляцію як нібито закон етнічної психології, І. О. Сікорський не врахував іншого закону — природного прагнення кожного народу утвердити свою мову, культуру, самобутність, своє національне «я». А саме цей закон і визначив подальшу долю українців та української мови у XX ст.

У другій половині XIX ст. прогнози про «безперспективність» української мови служили підставою для її заборон, утисків та обмежень, а також для подальшого зросійщення «Південно-Західного краю». Та насправді ці заборони впливали з побоювань, що вільний розвиток української мови спровокує сепаратизм, який приведе до утворення самостійної держави. Так, появі Емського указу 1876 р. передувала доповідна записка М. В. Юзефовича, де він застерігав: якщо допустити створення літератури українським наріччям, то в майбутньому, хоч може й досить віддаленому, це викличе відчуження України від Росії [Українська ідентичність... : 116, 133]. 1881 р. у «Записці про малоруську мову» харківський генерал-губернатор О. М. Дондуков-Корсаков попереджав, що впровадження української мови в початкову школу згодом призведе до її впровадження й у вищу школу, тоді в законодавство, судочинство, управління, а це «загрожує незлічними ускладненнями та небезпечними змінами в державному устрої єдиної Росії» [Українська ідентичність... : 179]. Журналіст і громадський діяч П. Б. Струве 1911 р. передбачав, що якщо українську мову вивести «із закапелків селянського побуту», надати їй державної ваги й зробити мовою всеохопної національ-

⁴ Звичайно, скептичне ставлення до української мови та її майбуття поділяли далеко не всі культурні діячі тогочасної Російської імперії. Скажімо, академік Ф. Є. Корш послідовно виступав на захист прав української мови, обстоював її самостійний статус, а українському національному рухові пророкував «блискучу, нечувану ще в історії слов'янства історичну місію» [цит. за: Український : 1]. Це передбачення, мабуть, занадто оптимістичне. Зате прогноз М. Г. Чернишевського виявився цілком реалістичним: «<...> Не якісь там 200 чи 300 років, а бозна скільки століть говоритимуть по-малоруськи люди, що живуть по Дніпру і далі на захід; у такому разі існуватиме й малоруська література бозна скільки століть; а якщо так буде, то немає жодних підстав сумніватися, що рано чи пізно з'являться малоруською мовою всякі книжки, які пишуть тепер, наприклад, хоча б польською мовою: не самі вірші й повісті, а також учені трактати з усіх можливих наук» [Чернышевский : VII, 936].

ної культури, вона неминуче витіснить з України «спільноруську культуру». А це своєю чергою призведе до «найбільшого й нечуваного розколу в російській нації, який стане <...> справжнім державним і народним лихом» [Струве : 84–85]. Російський монархіст і націоналіст В. В. Шульгін у газеті «Киевлянин» перестерігав, що «мазепинський рух» може стати джерелом дуже неприємних ускладнень, надто коли «мазепинцям» вдасться створити власну культуру. «Якщо провидінням судилося, щоб малоруське наріччя <...> виросло в справді літературну та культурну мову, то питання буде вирішене саме собою <...>» [Шульгін : 2].

Київський цензор, публіцист і дослідник «українського сепаратизму» С. Н. Щоголев також належав до табору шовіністів, проте для української мови малював дещо інакшу перспективу. Будучи певним, що «малоруське наріччя» виникло внаслідок польських впливів на російську мову, він прогнозував, що впровадження української мови в освіту та книговидання стане «прямим мостом, який приведе освіченого малороса в обійми польської літератури та розмовної мови». На підкріплення свого прогнозу С. Н. Щоголев проводив паралель зі сфери релігії: «Якщо унія релігійна скеровувала й скерує до Риму, то унія мовна легко пересягне від штучної української мови до культурної польської мови і, поряд із занепадом російської шкільної дисципліни, безперечно, сприятиме польській культурно-етнографічній експансії на Сході» [Щеголев : 412].

Фантастичний прогноз С. Н. Щоголева, ясна річ, не справдився, однак прогнози його однодумців, хоч як парадоксально, повністю втілилися в життя. У ХХ ст. українська мова стала тією силою, що змусила українців усвідомити себе окремим народом, згуртувала їх як націю, а згодом лягла у фундамент української державності.

За часів перебування України в складі СРСР (1922–1991) асиміляторська імперська політика практично не змінилася, хоч і набула завуальованих, непрямих форм. Тож українську мову й далі сприймали переважно як безперспективну. Винятком стала хіба що доба українізації (1923–1932). Та навіть і в цей період далеко не всі вірили у спроможність української мови до повноцінного розвитку. Відома, наприклад, оцінка російського прозаїка Ф. В. Гладкова, який, відвідуючи 1928 р. комуну «Авангард» на Запоріжчині, заявив: «Нащо відроджувати допетровську епоху, гальванізувати мову, що вже вкрилася порохнею <...> Це тільки гальмує розвиток соціалістичного будівництва, розпорочує пролетарські сили, тоді як треба будувати одну міцну культуру» [цит. за: Гуменна : 56]. При цьому заїжджий майстер пера насміхався з української культури та українських письменників.

Вивчати за писемними джерелами мовні прогнози часів СРСР нелегко через типовий для тоталітарного суспільства розрив між словом і ділом, коли офіційно проголошувалося щось одне, а практично робилося зовсім інше. Партійна пропаганда малювала картину остаточно вирішеного національного питання, повсюдної «дружби народів», «небаченого розквіту» національних мов. На побутовому ж рівні до перспектив цих мов ставилися вельми скептично, адже було очевидно, що російська мова послідовно і, здавалося, безповоротно витісняє їх з більшості суспільних сфер. Проте на відверте обговорення цих процесів було накладене негласне табу. Жодних прогнозів про близький занепад національних мов радянська цензура, на відміну від царської, у друк не пропускала.

Один з небагатьох винятків — програмова стаття академіка В. В. Виноградова в московському часописі «Вопросы языкознания» [XXII съезд...]⁵. Він визнавав, що хоч 130 національних мов СРСР і мають рівні права, у подальшому їхні долі складуться по-різному — залежно від сфер функціонування. На цій підставі академік розділив їх на три розряди: 1) мови з багатою літературною традицією, які обслуговують усі сфери життя та діяльності своїх носіїв (російська, вірменська, грузинська, латиська, литовська, естонська та ін.); 2) мови, суспільні функції яких обмежуються локальними виробничою та родинною сферами; в інших сферах носії цих мов уживають більш поширені мови, переважно російську; 3) мови, досить обмежені в перспективах розширення сфер ужитку (як-от: аварська, башкирська, інгуська, кабардинська, комі, мордовська, осетинська, чеченська, чуваська та ін.); для носіїв цих мов «другою рідною мовою» стала російська [XXII съезд... : 4].

Неважко здогадатися, що мовам першої групи В. В. Виноградов приписує безхмарне майбутнє, тоді як мови другої та третьої груп, на його думку, приречені на зникнення (хоч прямо про це він не каже). Про українську мову в класифікації згадки немає. Чому? Як мова народу, що утворює союзну республіку, вона мала б потрапити в перший розряд. Проте на час публікації статті її реальний стан і статус були такими, що автор волів би віднести її в другий, як не в третій, розряд — до неперспективних мов, що мають «злитися» з близькоспорідненою російською. Але не наважився: це викликало б небажаний резонанс і засвідчило б справжні, далекі від «розквіту» наслідки мовної політики в СРСР.

У 1961 р. з трибуни XXII з'їзду КПРС М. С. Хрущов проголосив формування в СРСР «нової історичної спільноти — радянського народу». Цей народ начебто складався з людей різних національностей, які мають спільний світогляд, спільну мету (побудова комунізму), спільні риси в психології, духовному обличчі та способі життя. Мовою спілкування «радянського народу» було офіційно проголошено російську. При цьому ідеологи та суспільствознавці передрікали в майбутньому комуністичному суспільстві злиття всіх мов і націй, що, як зазначає О. Б. Ткаченко, «мало психологічно примирити людей з мовною асиміляцією (росіянізацією)» [Ткаченко : 382]. У ході творення «радянського народу» українцям, по суті, відводилася роль «демографічного добрива».

Зрозуміло, що політика асиміляції різко знижувала й без того невисокий престиж української мови, підживлювала міфи про її «відсталість», «застарілість», робила її в очах українців неповноцінною та непотрібною. Натомість російську мову ненав'язливо пропагували як таку, що відкриває шлях «у люди», дає можливості для кар'єри. У результаті усталився стереотип: російська — мова сучасної міської культури, високих інтелектуальних сфер, українська — мова села та фольклору. Хто швидше перейде на російську, той більш «просунутий». Хто розмовляє українською, так і залишиться на дні суспільства, затурканим селянином чи чорноробом.

У вищій освіті повсюдно панувала російська мова, і, щоб не ускладнювати дітям вступ у вищі, дедалі менше батьків виявляли бажання віддавати їх в українські школи. Один з читачів надіслав у газету листа такого змісту: «Мій

⁵ Стаття вийшла без підпису, проте з прижиттєвої бібліографії В. В. Виноградова, головного редактора часопису, видно, що автором статті був саме він [Список трудов... : 471]. Правда, невідомо, чи були в нього співавтори.

син закінчив сьомий клас. Усі оцінки з предметів 4 і 5. А з української мови та літератури — 3. Та справа не в трійці. Ідеться про примусове вивчення української мови та літератури. Чимало дітей (зокрема й мій син) не хочуть вивчати цю нікому не потрібну мову. Краще б цей час витратити з користю для справи на російську чи алгебру. Нащо забивати голову дитині тим, що їй у житті ніколи не знадобиться?» [цит. за: Пленум правління... : 9].

Уявлення про безперспективність української мови, прогнози про її остаточний занепад побутували фактично до кінця ХХ ст. Життя показало їхню хибність. Українська мова пройшла випробовування, вистояла лихоліття, перемогла гніт, а зі здобуттям Україною незалежності вийшла на новий етап свого розвитку. Хоч сьогодні ми все ще не можемо віднести її до мов повного етнічного та функціонального поширення (як, наприклад, чеську, польську, німецьку, французьку), здобутки її в добу незалежності безперечні. Авторитет її неухильно зростає. Сьогоднішні тенденції дають підстави дивитися в її майбутнє з обґрунтованим оптимізмом.

Вище вже йшлося про парадокс: страхи російських шовіністів, що плекання української мови врешті-решт приведе до усамостійнення України, справдилися, тоді як зневіра самих українців у своїй мові, виявилася безпідставною. Але чи була ця зневіра марною? Не завжди. Часто це була не та зневіра, яка розхолоджувала, а та, яка мобілізувала. В. К. Чапленко влучно підмітив: туга за приреченою на смерть мовою «стала психологічною передумовою до <...> рятування від загибелі, до реставрації того, що мало зникнути. Тим-то це романтичне констатування занепаду української мови насправді йшло в цих діячів у парі з досить енергійними заходами щодо творення української літературної мови» [Чапленко : 64].

Дійсно, побоювання за долю української мови, песимістичні прогнози щодо її майбуття заохочували письменників, перекладачів, мовознавців, учителів не опускаючи руки, а показувати перспективи «безперспективної» мови, виявляти та шліфувати її виражальні засоби, завзято доводити, що її не слід відправляти в небуття. Напевно, у часи русифікації така діяльність справляла враження наївного, безнадійного, безглузлого донкіхотства. Сьогодні ж ми бачимо, що наївними були саме ці враження, а «безнадійна» й «безглузда» робота з плекання мови насправді виявилася глибоко раціональною, прагматичною та в підсумку результативною. По суті, ця діяльність утвердила функціональну повноцінність української мови, що дало підстави надати їй у 1989 р. державного статусу.

У цій статті ми проаналізували нездійснені прогнози щодо української та інших мов. Більшість із них здавалися попервах вірогідними, обґрунтованими, цілком переконливими, бо давали їх освічені люди, проникливі інтелектуали, професійні філологи. Утім, мінливий і примхливий процес суспільного розвитку рішуче перекреслював усі передбачення. Ті мови, які безповоротно котилися до загибелі, згодом воскресали, наче фенікс із попелу. Ті ж мови, яким, здавалося б, нічого не загрожувало, швидко й нагло виходили з ужитку.

Історичні факти дають підстави сформулювати еколінгвістичну рекомендацію: навіть якщо обставини складаються вкрай несприятливо, якщо мова конає під пресом лінгвоциду, якщо все віщує їй близький кінець, нізащо не треба впадати в розпач. Небезпека для існування мови ще не означає її неминучої загибелі протягом наступних десятиліть. Навіть найнесприятливіший сценарій можна відвернути, якщо мовці цього захочуть. Адже мови

занепадають і відроджуються не самі по собі, а внаслідок поведінки своїх носіїв. Якщо носії готові докладати зусиль задля збереження мови — говорити нею, навчати нею дітей, створювати нею культурні цінності — прогноз лишатиметься відносно сприятливим. Доки хоч хтось працює для відродження мови, її не можна вважати остаточно приреченою.

Отже, ніколи не слід складати зброї. Практично доцільною й психологічно виграшною є позиція «не здаватися за жодних умов», настанова на відчайдушну, безкомпромісну боротьбу за мовні права. Віра в краще майбутнє, впевненість у тому, що труднощі тимчасові, допомагають долати відчуття безвиході, додають сил успішно проминати «темні часи» й «темні смуги». Саме таку позицію обстоював, наприклад, П. Куліш. Наприкінці ХІХ ст., звертаючись до зневірених сучасників, він писав: «Байдуже і я, що не печатається: аби писалось. Настане час, як не буде нас, що повинишпорують і посписують усяку всячину нашу та й дивуватимуться: що як сі люде в такій темряві працювали і при такому темрявому світлі писали?» [Вибрані листи... : 261]. І далі: «Дбаймо про свою словесну автономію, творімо свою автономічну будучину, знаймо добре, що ми в себе дома, серед своєї рідної сем'ї, у своїй рідній хаті, що нам ніхто її не дасть, ніхто не відійме, ніхто ж і не обігріє та й не освітить її так, як ми самі» [Вибрані листи... : 268].

У книжці про досвід виживання в нацистському концтаборі австрійський психолог В. Франкл згадував: «Не останній з уроків, які мені вдалося винести з Освенцима та Дахау, полягав у тому, що найбільші шанси вижити навіть у такій екстремальній ситуації мали, я б сказав, ті, хто був скерований у майбутнє, на справу, яка на них чекала, на сенс, який вони хотіли реалізувати» [Франкл : 36]. Націленість на майбуття важлива для будь-якої справи, зокрема й для боротьби за мову. «Я глибоко вірю, — зізнався С. Васильченко, — у велике майбутнє українського слова, у його велику красу і силу і вважаю за велике для себе щастя бути в флангах тих піонерів, які дбають за високий розвиток нашого чарівного слова <...>» [Васильченко : ІV, 57]. Тож за будь-якого розвитку подій варто лишатися оптимістом, не занепадати духом, не втрачати життєстійкості. Це урок для носіїв не тільки української, а й усіх мов, надто тих, яким загрожує занепад чи згасання.

З нездійснених прогнозів, проаналізованих у цій статті, можна винести ще один урок. Якщо перший стосується еколінгвістики, то цей другий — лінгвістики загалом. Ми не вміємо прогнозувати. Мову пізнаємо виключно в її теперішньому та минулому станах, майбутнє ж мови взагалі не розглядаємо як предмет пізнання. Проблема прийдешнього нас нітрохи не цікавить. Ми вважаємо, що проблема ця ненаукова, а передбачення взагалі не є завданням науки.

Проте погляд цей глибоко помилковий. Мета науки не зводиться лише до пошуків істини. Крім пізнавальної, освітньої, світоглядної та практичної функцій вона має ще одну, не менш важливу функцію — прогностичну. Наука покликана не просто досліджувати, а й давати на цій основі обґрунтовані прогнози, з'ясовуючи, як досліджуване явище розвиватиметься в майбутньому. Рациональне пізнання майбутнього цілком можливе, хоч воно й матиме свою специфіку: результатом буде знання не фактичне, а гіпотетичне, не остаточно доведене, а більш чи менш імовірне.

Не випадково фахівці з інших наук уже давно зацікавилися майбутнім об'єктів свого дослідження. З минулого століття прогностичний аспект розробляється, наприклад, у біології, екології, геології, енергетиці, інформати-

ці, криміналістиці, наукознавстві тощо. Прогнозування переконливо довело свою корисність у конкретних царинах практичної діяльності. До найрозвиненіших на сьогодні галузей прогнозування належать технологічне, економічне, демографічне, військове, політичне, біологічне, медичне, природниче, екологічне, юридичне, космічне, містобудівне. Прикметно, що інтерес певної науки до майбутнього приходить не відразу. Спочатку вона зосереджена на описах, потім на історії, тоді на узагальненнях і лише на зрілих стадіях усвідомлює потребу в прогнозуванні.

Що ж до мовного прогнозування, то воно не лише не належить до розвинених, а перебуває фактично в зародковому стані. Чому так сталося? Чи має воно реальні перспективи? Яка його практична корисність? Чи можна вести його на строго наукових засадах? Відповіді на ці запитання — справа наступних розвідок.

ЛІТЕРАТУРА

- Белинский В. Г. Полное собрание сочинений : в 13 т. Москва : Изд-во АН СССР, 1953–1959.
- Васильченко С. В. Твори : у 4 т. Київ : Вид-во АН УРСР, 1959–1960.
- Вибрані листи Пантелеймона Куліша українською мовою писані. Нью-Йорк; Торонто : Укр. вільна акад. наук у США, 1984. 326 с.
- Виноградов В. В. Великий русский язык. Москва : Гос. изд-во художеств. лит., 1945. 172 с.
- Гвездослав (Орсар) П. З «Кривавих сонетів». *Рильський М. Т. Зібрання творів : у 20 т.* Київ : Наук. думка, 1985. Т. 8. С. 250.
- Гоголь в воспоминаниях, дневниках, переписке современников : Полный системат. свод документ. свидетельств : в 3 т. Москва : Ин-т мировой лит-ры РАН, 2011. Т. 1. 904 с.
- Гудзий М. К. «Енеїда» І. П. Котляревського та російська травестована поема XVIII ст. *Іван Котляревський у документах, спогадах, дослідженнях.* Київ : Дніпро, 1969. С. 343–348.
- Гулак-Артемівський П. П. Твори. Київ : Дніпро, 1978. 159 с.
- Гуменна Д. Листи із степової України. *Плуг.* 1928. № 10. С. 39–61.
- XXII съезд КПСС и задачи изучения закономерностей развития современных национальных языков Советского Союза. *Вопр. языкознания.* 1962. № 1. С. 3–9.
- Енгельс Ф. Революція і контрреволюція в Німеччині. *Маркс К., Енгельс Ф. Твори : у 50 т.* Київ : Держполітвидав УРСР, 1961. Т. 8. С. 3–112.
- Закревский Н. Старосветский бандуриста : [у 3 кн.]. Москва, 1861. Кн. 3. С. 245–628.
- Заславский Д. Великий язык нашей эпохи. *Лит. газ.* 1949. № 1. 1 янв. С. 3.
- Історія української літературної критики та літературознавства : Хрестоматія : у 3 кн. Київ : Либідь, 1996. Кн. 1. 416 с.
- Коряков Ю. Б. Языковая ситуация в Белоруссии и типология языковых ситуаций : дис. ... канд. филол. наук. Москва, 2002. 129 с.
- Костомаров М. І. Слов'янська міфологія : Вибр. пр. з фольклористики й літературознавства. Київ : Либідь, 1994. 384 с.
- Костомаров Н. И. Исторические произведения. Автобиография. Киев : Изд-во при Киев. гос. ун-те, 1989. 736 с.
- Мейнандер Г. Історія Фінляндії: Лінії, структури, переломні моменти. Львів : Піраміда, 2009. 216 с.
- Мова і мовознавство в духовному житті суспільства. Київ : Видавн. дім Д. Бурого, 2007. 352 с.

- Овсяннико-Куликовский Д. Н. Литературно-критические работы : в 2 т. Москва : Художеств. лит., 1989. Т. 2. 526 с.
- Павловский Ал. Грамматика малороссийского наречия. Петербург, 1818. 114 с.
- Панкова Є. В. Володимир Науменко (1852–1919). *Укр. іст. журн.* 1998. № 6. С. 90–102.
- Пленум правления Союза писателей СССР. 1–2 марта 1988 г. Выступления. *Лит. газ.* 1988. № 10. 9 марта. С. 1–9.
- Пушкін О. С. Клеветникам Росії. *Франко І. Я. Зібрання творів : у 50 т.* Київ : Наук. думка, 1978. Т. 11. С. 87.
- Рибалкін В. С. Їдиш. *Енциклопедія сучасної України.* Київ, 2011. Т. 11. С. 607–609.
- Сикорский И. А. Русские и украинцы (глава из этиологического катехизиса) : Докл. в Клубе рус. националистов в Киеве 7 февр. 1913 г. Киев, 1913. 57 с.
- Список трудов академика В. В. Виноградова / сост. Ф. Ф. Кузьмин. *Проблемы современной филологии : Сб. ст. к 70-летию акад. В. В. Виноградова.* Москва : Наука, 1965. С. 469–472.
- Струве П. Б. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Ответ Украинцу. *Рус. мысль.* 1912. № 1. С. 65–86.
- Ткаченко О. Б. Українська мова: Сьогодні й історична перспектива. Київ : Наук. думка, 2014. 511 с.
- Толстой А. Н. Собрание сочинений : в 10 т. Москва : Художеств. лит., 1986.
- Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: Спроба державного регулювання (1847–1914) : зб. док. і матеріалів. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. 810 с.
- Український В. [Туркало В.] В українській секції при Товаристві слов'янської культури у Москві. *Рада.* 1912. № 31. С. 1–2.
- Українські поети-романтики. Київ : Наук. думка, 1987. 588 с.
- Флоринский Т. Д. Малорусский язык или «українсько-руський» литературный сепаратизм. Санкт-Петербург, 1900. 164 с.
- Франкл В. Человек в поисках смысла. Москва : Прогресс, 1990. 372 с.
- Ханін В. Як формувалась ізраїльська ідентичність. *Збруч.* 2015. 15 лип. URL: <https://zbruc.eu/node/39033> (дата звернення: 20.05.2020)
- Хяккинен К., Цеттерберг С. Финляндия вчера и сегодня : Крат. очерк истории Финляндии. Йошкар-Ола : Марий. книж. изд-во, 1997. 168 с.
- Чапленко В. К. Історія нової української літературної мови (XVII ст. — 1933 р.). Нью-Йорк, 1970. 448 с.
- Чернышевский Н. Г. Полное собрание сочинений : в 16 т. Москва : Гос. изд-во художеств. лит., 1939–1953.
- Шепс Ю. Г. Теодор Герцль: Человек, проложивший путь политическому сионизму; Недава И. Владимир Жаботинский: Вехи жизни. Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. 288 с.
- Шульгин В. В. Медвежья услуга. *Киевлянин.* 1913. № 10. 10 янв. С. 2.
- Щеголев С. Н. История «украинского» сепаратизма. Москва : Имп. традиция, 2004. 472 с.
- Bacon Fr. A Letter to Mr. Tobie Matthew. *The Works of Lord Bacon* : in 2 vols. London, 1841.
- Birnbaum S. Grammatik der jiddischen Sprache. 4 Aufl. Hamburg : Buske, 1984. 203 S.
- Crystal D. English as a Global Language. 2-nd ed. Cambridge : Cambridge University Press, 2003. 212 p.
- Herzl Th. Der Judenstaat. Berlin : Jüdischer Verl., 1934. 96 S.
- Jungmann J. Boj o obrození národa. Praha : Kosek, 1948. 260 s.
- Kočí J. České národní obrození. Praha : Svoboda, 1978. 457 s.
- Sweet H. A Handbook of Phonetics. Oxford : Clarendon Press, 1877. 215 p.

The Oxford Handbook of the History of English. Oxford : Oxford University Press, 2012. 928 p.

REFERENCES

- Bacon Fr. (1841). A Letter to Mr. Tobie Matthew. *The Works of Lord Bacon*: in 2 vols. London.
- Belinskii V. G. (1953–1959). Polnoe sobranie sochinenii: in 13 vols. Moscow: Izdatel'stvo AN SSSR. [In Russian].
- Birnbaum S. (1984). Grammatik der jiddischen Sprache. 4 Aufl. Hamburg: Buske.
- Chaplenko V. K. (1970). Istoriiia novoi ukrainskoi literaturnoi movy (XVII st. – 1933 r.). New-York. [In Ukrainian].
- Chernyshevskii N. G. (1939–1953). Polnoe sobranie sochinenii: in 16 vols. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo khudozhestvennoy literatury. [In Russian].
- Crystal D. (2003). English as a Global Language. 2-nd ed. Cambridge: Cambridge University Press.
- Enhels F. (1961). Revoliutsiia i kontrrevoliutsiia v Nimechchyni. *Marks K., Enhels F. Tvory: in 50 vols.* Kyiv: Derzhpolityvdav URSR, (8), 3–112. [In Ukrainian].
- Florinskii T. D. (1900). Maloruskii yazyk ili «ukrainsko-ruskii» literaturnyi separatizm. Saint Petersburg. [In Russian].
- Frankl V. (1990). Chelovek v poiskah smysla. Moscow: Progress. [In Russian].
- Gogol' v vospominaniyah, dnevnika, perepiske sovremennikov: Polnyj sistemacheskij svod dokumental'nyh svidetel'stv: in 3 vols. (2011). Moscow: IMLI RAN, 1. [In Russian].
- Herzl Th. (1934). Der Judenstaat. Berlin: Jüdischer Verlag.
- Hulak-Artemovskii P. P. (1978). Tvory. Kyiv: Dnipro. [In Ukrainian].
- Humenna D. (1928). Lysty iz stepovoi Ukrainy. *Pluh*, (10), 39–61. [In Ukrainian].
- Hvezdoslav (Orsah) P. (1985). Z «Kryvavykh sonetiv». *Ryl'skyi M. T. Zibrannia tvoriv: u 20 t.* Kyiv: Naukova dumka, (8), 250. [In Ukrainian].
- Hyakkinen K., Tsetterberg S. (1997). Finliandiya vchera i segodnya: Kratkij ocherk istorii Finliandii. Yoshkar-Ola: Marijskoe knizhnoe izdatel'stvo. [In Russian].
- Istoriiia ukrainskoi literaturnoi krytyky ta literaturoznavstva: Khrestomatiiia: in 3 vols. (1996). Kyiv: Lybid, (1). [In Ukrainian].
- Jungmann J. (1948). Boj o obrození národa. Praha: Kosek.
- Khanin V. (2015). Yak formuvalas izrailska identychnist. *Zbruch*, 15 lypnia. URL: <https://zbruch.eu/node/39033> (last accessed: 20.05.2020) [In Ukrainian].
- Koči J. (1978). České národní obrození. Praha: Svoboda.
- Koriakov Yu. B. (2002). Yazykovaya situaciya v Belorussii i tipologiya yazykovykh situatsij. Dis. kand. filol. nauk. Moscow. [In Russian].
- Kostomarov M. I. (1994). Slovianska mifolohiia: Vybrani pratsi z folklorstyky i literaturoznavstva. Kyiv: Lybid. [In Russian].
- Kostomarov N. I. (1989). Istoricheskie proizvedeniya. Avtobiografiya. Kyiv: Izdatel'stvo pri Kievskom gosudarstvennom universitete. [In Russian].
- Meinander H. (2009). Istoriiia Finliandii: Linii, struktury, perelomni momenty. Lviv: Piramida. [In Ukrainian].
- Mova i movoznavstvo v dukhovnomu zhytti suspilstva (2007). Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho. [In Ukrainian].
- Ovsyaniko-Kulikovskij D. N. (1989). Literaturno-kriticheskie raboty: in 2 vols. Moscow: Hudozhestvennaya literatura, (2). [In Russian].
- Pankova Ye. V. (1998). Volodymyr Naumenko (1852–1919). *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (6), 90–102. [In Ukrainian].
- Pavlovskij A. (1818). Grammatika malorossijskogo narechiya. Petersburg. [In Russian].

- Plenum pravleniya Soyuza pisatelej SSSR. 1–2 marta 1988 g. Vystupleniya (1988). *Literaturnaya gazeta*, (10), 9 marta, 1–9. [In Russian].
- Pushkin O. S. (1978). Klevetnykam Rosii. *Franko I. Ya. Zibrannia tvoriv: in 50 vols.* Kyiv: Naukova dumka, (11), 87. [In Ukrainian].
- Rybalkin V. S. (2011). Yidysh. *Entsyklopediia suchasnoi Ukrainy*. Kyiv, (11), 607–609. [In Ukrainian].
- Shchegolev S. N. (2004). Istoriya «ukrainskogo» separatizma. Moscow: Imperskaya tradiciya. [In Russian].
- Sheps Yu. G. (1998). Teodor Gerts: Chelovek, prolozhivshij put' politicheskomu sionizmu; Nedava I. Vladimir Zhabotinskij: Vehi zhizni. Rostov-na-Donu: Feniks. [In Russian].
- Shul'gin V. V. (1913). Medvezh'ya usluga. *Kievlyanin*, (10), 10 yanv., 2. [In Russian].
- Sikorskiy I. A. (1913). Russkie i ukraincy (glava iz etiologicheskogo katehizisa): Doklad v Klube russkih nacionalistov v Kieve 7 fevr. 1913 g. Kyiv. [In Russian].
- Spisok trudov akademika V. V. Vinogradova. F. F. Kuzmin (Comp.). Problemy sovremennoj filologii: Sbornik statej k 70-letiyu akademika V. V. Vinogradova (1965). Moscow: Nauka, 469–472. [In Russian].
- Struve P. B. (1912). Obshcherusskaya kultura i ukrainskij partikulyarizm. *Otveta Ukraincu. Russkaya mysl'*, (1), 65–86. [In Russian].
- Sweet H. A. (1877). *Handbook of Phonetics*. Oxford: Clarendon Press.
- The Oxford Handbook of the History of English (2012). Oxford: Oxford University Press.
- Tkachenko O. B. (2014). Ukrainska mova: Siohodennia i istorychna perspektyva. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Tolstoj A. N. (1982–1986). *Sobranie sochinenij: in 10 vols.* Moscow: Hudozhestvennaya literatura. [In Russian].
- Ukrainska identychnist i movne pytannia v Rosiiskii imperii: Sproba derzhavnogo rehuliuвання (1847–1914). *Zbirnyk dokumentiv i materialiv* (2013). Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
- Ukrainski poety-romantyky (1987). Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Ukrainsky V. [Turkalo V.] (1912). V ukrainskii seksii pry Tovarystvi slovianskoi kultury u Moskvi. *Rada*, (31), 1–2. [In Ukrainian].
- Vasylchenko S. V. (1959–1960). *Tvory: in 4 vols.* Kyiv: Vydavnytstvo AN URSR. [In Ukrainian].
- Vinogradov V. V. (1945). Velikij russkij yazyk. Moscow: Gosudarstvennoe izdatel'stvo hudozhestvennoj literatury [In Russian].
- Vybrani lysty Panteleimona Kulisha ukrainskoiu movoiu pysani (1984). New York; Toronto: Ukrainska vilna akademiia nauk u SSHA. [In Ukrainian].
- XXII siezd KPSS i zadachi izucheniya zakonornostej razvitiya sovremennyh nacional'nyh yazykov Sovetskogo Soyuza (1962). *Voprosy yazykoznavniya*, (1), 3–9. [In Russian].
- Zakrevskij N. (1861). Starosvetskij bandurista: in 3 vols. Moscow, 3. [In Russian].
- Zaslavskij D. (1949). Velikij yazyk nashej epohi. *Literaturnaya gazeta*, (1), 1 yanv., 3. [In Russian].

P. O. SELIHEY

O. O. Potebnia Institute of Linguistics of the National Academy of Sciences of Ukraine
Kyiv, Ukraine
E-mail: Selihey@nas.gov.ua
<https://orcid.org/0000-0001-9433-0972>

FAILED LANGUAGE PREDICTIONS: HISTORY GIVING LESSONS

The external history of individual languages shows attempts to predict their future. Time has shown that these predictions were both true and false. The article on the material of some languages analyzes what exactly predicted them in the past and what happened to them later.

For example, in 16–17th centuries English was perceived as «backward» and «peasant», which should give way to a more perfect Latin. In the middle of the 20th century the Russian language was foretold the status of a world language after the victory of communism throughout the world.

Quite often predictions about the near death of languages experiencing linguicide turned out to be false. Fr. Engels predicted the disappearance of «small» Slavic peoples and their languages (Czechs, Slovaks, Croats, Slovenes). In the 18th century, the Swedish administration predicted the rapid disappearance of the «hopeless» Finnish language.

Sometimes optimistic forecasts were not confirmed either. At one time, nobody could foresee the rapid decline of Yiddish. As a result of the Nazi Holocaust and the subsequent assimilation of the Jews, the demographic power of this language decreased by more than 20 times. At the same time, Hebrew has unexpectedly overcome the opposite path during the incomplete century: from a half dead book language to a universal means of communication in all communicative spheres.

The history of the Ukrainian language abounds with predictions of its imminent decline. The respective forecasts were given not only by assimilators, but also by native speakers. Thus, in the 19th century one of the motives for compiling grammar and dictionaries was the fear that in the future it would be impossible to do so, as the language is doomed to death. From chauvinistic point of view the Ukrainian language was perceived as unviable, which served as a basis for administrative oppressions and prohibitions. The misconceptions about its futility and near death existed in fact until the end of the 20th century.

Unfulfilled predictions about the decline of languages give reason to formulate a recommendation: even if the language is subject to linguicide, it is not necessary to be pessimistic and to lose heart. The belief in a better future, the position «not to give up under any circumstances», the guide to an uncompromising fight for the language is practically expedient and psychologically advantageous.

The second conclusion: there are still no reliable forecasting methods in linguistics. This is a big gap, because, apart from cognitive function, science must also have a predictive function. Prediction of the future of the language should become a topical task of modern linguistics.

Keywords: sociolinguistics, ecolinguistics, language prediction, linguicide, Ukrainian, English, Russian, Czech, Finnish, Yiddish, Hebrew.

Дата надходження до редакції — 17.07.2020

Дата затвердження редакцією — 01.08.2020